

τούτου της σκοπιμότητας της πειραματικής μεθόδου στο χώρο της παιδαγωγικής.

Το γ' και τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου (σσ. 88-122) αφιερώνεται σε μια γενική επανεξέταση του νοήματος και του ρόλου της φιλοσοφίας, θεωρούμενης ως δραστηριότητας ικανής να φωτίσει, να συντρέξει, να λυτρώσει, ακόμα, τον άνθρωπο ταλαιπωρημένο και συχνά απολωλότα, μέσα στη δίνη της ζωής και, ίσως, θα λέγαμε τη ρητορική ρύμη του λόγου του συγγραφέα.

Υποστηρίζεται ακόμη ότι, στα πλαίσια της κοινωνικής αποστολής της, η φιλοσοφία οφείλει να υπηρετεί εκτός από το θεμελιώδη στόχο της αναζήτησης της αλήθειας και εκείνον της συνεπικουρίας στα θέματα των εθνικών επιδιώξεων και της παγκόσμιας συνεννόησης. Επίσης επιχειρείται να δειχθεί η ευεργετική επίδραση της συνεργασίας φιλοσοφίας-κοινωνίας στο χώρο της οικονομίας. Ακολούθως, η σύντομη ανάπτυξη γνωστών θεωριών-τύπων κοινωνικών συστημάτων (σοσιαλιστική-αστική, «ανοιχτή»-«κλειστή» κοινωνία) παραπέμπει στην εξέταση του νοήματος των κοινωνικών θεσμών καθώς και την υπενθύμιση θεωριών σχετικών με την προέλευση των θεσμών της κοινωνίας.

Το κείμενο του βιβλίου τελειώνει με την εννοιολογική διαφοροποίηση των όρων: «κοινωνικοποίηση»-«κοινωνίωση» (sic) (σ. 120) (ενδεικτικά, αναφέρουμε τους επίσης αδόκιμους τύπους: «ανθρωπινότητα» (σ. 11), και «ανθρωποποίηση του ανθρώπου» (σ. 113). Εν κατακλείδι επισημαίνεται από το συγγραφέα ένας ιδιαίτερα σημαντικός ρόλος της παιδείας: αυτός του εναρμονιστή μεταξύ κοινωνικών θεσμών και κοινωνικών αξιών.

Υπό μορφήν σχολιασμού ο συγγραφέας παραθέτει στο τέλος χρήσιμες διευκρινίσεις και βιβλιογραφικές πληροφορίες και καταλήγει με τον επίλογο, όπου τονίζεται η ανάγκη να υπηρετήσει η φιλοσοφία της παιδείας τα ιδανικά της ελευθερίας και της παγκόσμιας ειρήνης.

ΜΑΡΙΑ ΒΕΝΕΤΗ
ΠΤΥΧΙΟΥΧΟΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Μιχ. Κ. Μακράκη, α) *Εισαγωγή στη φιλοσοφία της θρησκείας. Ιστορική ανασκόπηση και κύρια θέματα*, Αθήνα 1987, σελ. 102. β) *Ψυχολογικοί παράγοντες του θρησκευτικού φαινομένου*. Ιδιαίτερα ο φόβος και η αγάπη, Αθήνα 1987, σελ. 61.

α'. Το βιβλίο του αναπληρωτού καθηγητού κ. Μιχ. Κ. Μακράκη «Εισαγωγή στη φιλοσοφία της θρησκείας» αποτελείται από δύο μέρη. Πρώτον περιλαμβάνει μια ιστορική ανασκόπηση της φιλοσοφίας της θρησκείας και δεύτερον εξετάζει τα κύρια θέματα αυτής, όπως και ο υπότιτλος του έργου δηλώνει.

Σύμφωνα και με όσα ο ίδιος ο συγγραφέας αναφέρει στον πρόλογο του βιβλίου, με τη σύντομη αυτή μελέτη του φιλοδοξεί να καλύψει το κενό που υπάρχει στην ελληνική βιβλιογραφία. Η εργασία αυτή, κατά δήλωσή του, θα «πρέπει νά θεωρηθεί ως συμπληρωματική τῶν τριῶν ἔκτενῶν θρησκευτοφιλοσοφικῶν (του) ἔργων - διατριβῶν... σχετικά μέ τόν G. Santayana, τόν Λ. Τολστόι και τόν Φ. Ντοστογιέφσκι», τις οποίες έχει γράψει για να αποκτήσει διάφορους ακαδημαϊκούς τίτλους (σ. 7).

Ο συγγραφέας δεχόμενος ότι η φιλοσοφία νοείται ως *scientia scientiarum* σημειώνει πως η περιοχή συνάντησης της θρησκείας με τη φιλοσοφία είναι ο χώρος της οντολογίας ή της

μεταφυσικής, όπου αναζητείται η πρώτη αρχή των όντων, με τη διαφορά ότι για τη φιλοσοφία αυτό είναι το ζητούμενο, ενώ για τη θρησκεία είναι ένα datum, το οποίο προϋποτίθεται για την πίστη του ανθρώπου. Η φιλοσοφία της θρησκείας έχει ως μέλημά της τη συνύπαρξη γνώσης και πίστης «χωρίς προτεραιότητα ή απορρόφηση τῆς μιᾶς ἀπὸ τὴν ἄλλη» (σελ. 11-14).

Στη συνέχεια αναφέρεται στην «ἀρχὴ καὶ ἐξέλιξη τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ὡς τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα» (σελ. 14-17) και μνημονεύει τον Ωριγένη ως θεμελιωτὴ της φιλοσοφίας της θρησκείας και τον ιερό Αυγουστίνο ως «πραγματικό πατέρα αὐτῆς τῆς φιλοσοφίας». Τονίζει, ανάμεσα στους άλλους, τη συμβολή του Th. Aquinas και του Kant, ο οποίος ἐστρεψε το ενδιαφέρον του ἀπὸ το Θεό (αντικείμενο της θρησκείας) στον ἄνθρωπο (υποκείμενο της θρησκείας), δηλαδή στην ηθική συνείδηση.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σελ. 17-29), όπου το συγγραφέα απασχολεί «Ἡ καθιέρωση τῆς φιλοσοφίας της θρησκείας ὡς ἰδιαίτερου κλάδου τῆς φιλοσοφίας στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἡ παραπέρα ἐξέλιξή της κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ὑπαρξισμοῦ», αναφέρεται στους Kierkegaard, Μπερντιάγιεφ, Pascal, Ντοστογιέφσκι και Σεστόφ, οι οποίοι θεωροῦν ὅτι η θρησκεία είναι ἀντίθετη με τη (θεωρητική) φιλοσοφία. Οι φιλόσοφοι αυτοὶ δίνουν ἔμφαση στη βιωματική και ὄχι στη λογική προσέγγιση του Θεοῦ. Κατὰ τον Kierkegaard σημασία ἔχει ὄχι το τί είναι ἀλήθεια για το Θεό, ἀλλὰ το πῶς θα βιώσει ο ἄνθρωπος την ἀλήθεια περὶ του Θεοῦ.

Στο τρίτο κεφάλαιο (σελ. 29-40) μελετᾶται η διαμόρφωση της φιλοσοφίας της θρησκείας στον 19ο αἰώνα και στις ἀρχές του 20ου και γίνεται ἀναφορὰ στους νεοκαντιανούς στοχαστές και κυρίως στους E. Troeltsch και P. Tillich. Κατὰ το συγγραφέα στον 20ο αἰώνα κυριαρχοῦν στη φιλοσοφία της θρησκείας τάσεις, που ἔχουν ὡς ἀφετηρία τη ψυχολογική ἐμπειρία. Ἰδιαίτερη μνεία γίνεται ἐδῶ του R. Otto, ο οποίος κάνει τη διάκριση μεταξύ fascians (το γοητεύον) και tremendum (το φρικιαστικό), τα οποία και θεωρεῖ ὡς τους «δύο πόθους τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος στὴν ἀναφορὰ του πρὸς τὸ Ἅγιο» (σελ. 39).

Στο τέταρτο κεφάλαιο (σελ. 40-49) ο συγγραφέας ἀσχολεῖται με την ἀνάπτυξη της φιλοσοφίας της θρησκείας τόσο στο ἐξωτερικό (φιλοσοφία των ἀξιών, ἐμπειρισμός, ἀναλυτική φιλοσοφία) ὅσο και στη χώρα μας, όπου η φιλοσοφία της θρησκείας ἀναπτύχθηκε κατὰ ἓνα μεγάλο χρονικό διάστημα ὑπὸ την ἐπίδραση κυρίως του νεοκαντιανισμοῦ. Ἀπὸ τους Ἑλληνες ἐρευνητές του χώρου ἀναφέρονται ο Νικ. Ι. Λούβαρις, ο Ευ. Δ. Θεοδώρου και ο Νικ. Α. Νησιώτης (στον οποίο και είναι ἀφιερωμένο το βιβλίο).

Ο τελευταίος, κατὰ τον κ. Μιχ. Κ. Μακράκη, κάνει λόγο για μια *φιλοσοφική θεολογία*, η οποία ουσιαστικά νοεῖται ὡς *θεολογική γνωσιολογία*. Κατὰ τον Νικ. Α. Νησιώτη σημασία ἔχει το πῶς θα βιώσουμε το *ἀκατάληπτο* του Θεοῦ, δηλαδή το τί της ουσίας Του, που ἀποκαλύπτεται δια του Υἱοῦ Του, ὡστε να μεταμορφωθούμε ἀπὸ ἀπλά *ἀτομα* σε *ἀληθινὰ πρόσωπα*. Ἐτσι, ο Νικ. Α. Νησιώτης καθιστᾶ ἀρμονική τη σχέση φιλοσοφίας και θεολογίας και ἀκολουθεῖ την αυθεντική γραμμὴ των Πατέρων της Ἐκκλησίας, δίνοντας ἔτσι στη φιλοσοφία της θρησκείας καθαρὰ ὀρθόδοξο χαρακτήρα (σελ. 46-49).

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου (σελ. 51-73) ο συγγραφέας ἀσχολεῖται με τα «κύρια θέματα της φιλοσοφίας της θρησκείας», που είναι ο Θεός, η ψυχὴ και η λύτρωση.

Ἐξετάζοντας το αντικείμενο της θρησκείας, το Θεό, τονίζει ὅτι ἐκεῖνο που ενδιαφέρει ἐδῶ είναι η οὐσία και η γνώση του Θεοῦ. Κατόπιν ἀναφέρει τις κυριότερες παραδοσιακές θεωρίες για τη θεία οὐσία, ὅπως είναι ο θεϊσμός, οντεισμός, ο πανθεισμός και ο πανενθεισμός, που ἐπενόησε η φυσική (ἢ ὀρθολογική) φιλοσοφική θεολογία, η οποία παρέχει και λογικές ἀποδείξεις (κοσμολογική, ὀντολογική, τελεολογική, ηθική κ.ά.) για την ὑπαρξὴ του Θεοῦ (σελ. 52-57).

Με τους Kant, Schleiermacher, Kierkegaard, Otto και Tillich σημειώνεται στροφή από τη λογική προσπέλαση του Θεού προς την υπαρξιακή, εφόσον οι προαναφερθέντες στοχαστές τονίζουν το *ἄρρητο* του Θεού, ο οποίος προσεγγίζεται μόνο δια του «άλματος της πίστης», όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Kierkegaard. Η προσπάθεια για απόδειξη της υπάρξεως του Θεού είναι «μωρία», διότι το ζήτημα αυτό έχει να κάμει με το *παράλογο*, θεωρούμενο ως *υπέρλογο* (σελ. 57-60).

Η ψυχή αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο μεταξύ του αντικειμένου της θρησκείας, του Θεού, και του υποκειμένου της, που είναι ο άνθρωπος. Όπως η ύπαρξη του Θεού έτσι και η αθανασία της ψυχής είναι ένα από τα «αιώνια προβλήματα», όπως τα χαρακτηρίζει ο Ντοστογιέφσκι (σελ. 61). Σύμφωνα με τους υπαρξιστές (Σεστώφ, Ντοστογιέφσκι κ.ά) η ύπαρξη του Θεού συνεπάγεται την αθανασία της ψυχής. Επειδή δε ο Θεός ως αγάπη «είναι το μοναδικό ὄν πού μπορεί (κάποιος) νά ἀγαπᾷ αἰώνια» είναι αναμφισβήτητη η αθανασία της ψυχής ως αναγκαία προϋπόθεση για τη δυνατότητα ύπαρξης της αιώνιας αγάπης προς το Θεό. Επομένως και η ύπαρξη του Θεού και η αθανασία της ψυχής δεν αποδεικνύονται λογικά, παρά μόνο δια της αγαπητικής σχέσης του ανθρώπου με αυτά. «Ἡ ἀθανασία εἶναι τό πιό περιπαθές ἐνδιαφέρον τῆς ὑποκειμενικότητας. Καί στό ἐνδιαφέρον αὐτό ἀκριβῶς βρίσκεται ἡ ἀπόδειξη», σημειώνει ο Kierkegaard (σελ. 61-64).

Το βασικό πρόβλημα που προκύπτει, και που απασχολεί τη φιλοσοφία της θρησκείας, είναι πώς ο άνθρωπος έχοντας ως «αντικείμενα αγάπης» την ύπαρξη του Θεού και την αθανασία της ψυχής οδηγείται στη λύτρωση, η οποία κατά την αξιολογική έρευνα της θρησκείας αποτελεί την ύψιστη θρησκευτική αξία. Η λύτρωση νοείται ως απαλλαγή από το φυσικό και πνευματικό θάνατο. Σ' αυτήν φθάνομε κατά τον R. Otto με τη βοήθεια του φόβου και της γοητείας, που ασκεί σε μας το *ἅγιο*. Ο άνθρωπος αναγεννάται με τη μετοχή του και την πίστη του στην εν χρόνω γέννηση του Χριστού. Αφετηρία της αναγέννησης («Επανάληψης» κατά τον Kierkegaard) είναι η μετά-νοια, που οδηγεί στην «αποκάλυψη» του Θεού δια του Θείου Λόγου και του εαυτού μας δια της συνειδητοποιήσεως της αθάνατης ψυχής μας (σελ. 64-73).

Στο τέλος του βιβλίου ο συγγραφέας κάνει αναφορά στα κυριότερα σημεία του έργου και τονίζει ότι «ἡ μετάνοια, ἡ σωτηρία, ἡ λύτρωση ὡς ἀπαλλαγή ἀπό τό κακό... καί συνδιαλλαγή μέ τό Θεό, ὡς πνευματική ἀνάσταση στήν αἰωνιότητα, περικλείει τόσο τήν ἰδέα τοῦ Θεοῦ ὅσο καί τήν ἰδέα τῆς ἀθανασίας, ἀποτελώντας τό σκοπό, τό κύριο νόημα κάθε θρησκείας» (σελ. 76-77).

β'. Στη μελέτη του «Ψυχολογικοί παράγοντες του θρησκευτικού φαινομένου» με ιδιαίτερη αναφορά στο φόβο και στην αγάπη, ο καθηγητής κ. Μ. Κ. Μακράκης προσπαθεί ν' απαντήσει στο ερώτημα: «Παράγεται ἡ θρησκεία ἀπό κάτι μέ τό ὁποῖο ἔρχεται σέ ἀντίθεση ἡ ἀξίωση γιά τήν ἀλήθεια τῆς ἴδιας τῆς θρησκείας; Ἡ παράγεται ἀπό τό Θεό «ἐξ ἀποκαλύψεως...;» (σελ. 14-15).

Στο πρώτο μέρος που τιτλοφορείται «Τό φαινόμενο καί οἱ ψυχολογικοί παράγοντες τῆς θρησκείας», με τη χρησιμοποίηση μεθόδου την οποία ονομάζει συνθετική, ο συγγραφέας επισημαίνει την καθολικότητα του θρησκευτικού φαινομένου, το οποίο μπορεί να ερευνηθεί ψυχολογικά, χωρίς όμως να είναι θεμιτή η διατύπωση κρίσης για το κύρος των θρησκευτικών πεποιθήσεων (σελ. 17-21).

Στη συνέχεια αναφέρεται στη στροφή του πρωτόγονου ανθρώπου προς τον εξωτερικό κόσμο και στην τάση που τον χαρακτηρίζει για θεοποίησή του (animatism, animism, τοτεμισμός, mana) (σελ. 24-26). Σημειώνεται πως ο Θεός νοείται από τον άνθρωπο ως άπειρος και απεριόριστος, πράγμα που δημιουργεί την αίσθηση του μυστηρίου. Ο άνθρωπος ωθείται να γνωρίσει το Θεό από περιέργεια για το άγνωστο και στη γνωριμία του αυτή αισθάνεται φόβο και σαγήνη (σελ. 26-30).

Το φόβο και την αγάπη ως θρησκευτοψυχολογικούς παράγοντες προσπαθεί να διερευνήσει ο συγγραφέας στο δεύτερο μέρος της μελέτης αυτής, ακολουθώντας την «αναλυτική μέθοδο» (σελ. 31), με ιδιαίτερη έμφαση στον R. Otto, στον οποίο και αφιερώνεται το έργο αυτό (σελ. 31-43).

Ο Θεός, κατά τον Otto, (που Τον χαρακτηρίζει ως *το άγιο*) αποτελεί ένα *μυστήριο* (das Numinose, που παράγεται από το λατινικό numen-inis), το οποίο δε συλλαμβάνεται με το νου και ως εκ τούτου είναι *άρρητο*. Εμφανίζεται ως *mysterium tremendum* και ως *mysterium fascinans*. Το «τρομερό» (ως άπωση) νοείται ως *σεβαστό* και προέρχεται από τη συναίσθηση της αμαρτωλότητας (*έλλειμμα* κατά τον E. Berggrun), ενώ η *σαγήνη* λειτουργεί ως *έλξη* (*περίσσευμα* κατά τον E. Berggrun), εξαιτίας της ομοιότητας του ανθρώπου με το θείο, η οποία γεννά μέσα του την *αγάπη* προς το Θεό ή γιατί, όπως λέει ο E. Berggrun «συγγένεια και απόστασις είναι δύο δροι τής ισχύος του έρωτος» (σελ. 42).

Το θρησκευτικό φαινόμενο εξηγεί και ο Freud σύμφωνα με το «οιδιπόδειο σύμπλεγμα», το μίσος και την αγάπη προς τον πατέρα, η οποία φθάνει στην εξύψωσή του σε Θεό - Πατέρα. Ο συγγραφέας, κάνοντας λόγο για τον Freud τονίζει ουσιαστικές και μεθοδολογικές διαφορές, που υπάρχουν ανάμεσα στις απόψεις του αυτές και σ' εκείνες του Otto (σελ. 43-48). Τελειώνοντας τη μελέτη αυτή ο καθηγητής κ. Μιχ. Κ. Μακράκης επισημαίνει ότι ο φόβος και η αγάπη μπορούν να θεωρηθούν μέσα στο πλαίσιο της σχέσης μη όντος - όντος και πως η αγάπη αποτελεί την πηγή του θρησκευτικού φαινομένου (σελ. 48-56).

Τα δύο αυτά έργα του καθηγητού κ. Μιχ. Κ. Μακράκη χάρη στην περιεκτικότητα και σαφήνειά τους είναι σημαντικά για την ελληνική βιβλιογραφία και αποτελούν έναυσμα για περαιτέρω ενασχόληση κάθε ενδιαφερομένου με τη φιλοσοφία της θρησκείας. Σ' αυτό συντελεί και η παράθεση επιλεγμένης βιβλιογραφίας και κατατοπιστικών υποσημειώσεων, οι οποίες δίνουν περισσότερες πληροφορίες για επιμέρους θέματα.

ΕΛΕΝΗ Α. ΚΟΛΛΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΠΤΥΧΙΟΥΧΟΣ ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Νούτση Σ. Στυλιανού, *Ανάγκες και άπειρο*, Αθήνα, 1987, σελ. 28.

Τό μικρό αυτό βιβλίο αποτελεί, για τό συγγραφέα του, μιά διαδικασία αυτοσυνειδησίας και ένδοσκόπησης μέσω του φαινομένου τής γραφής. 'Ο ίδιος όμολογεί πως γράφει για να βάλει σέ τάξη τά όσα πιστεύει. Μέ άξιοσημείωτη συντομία, άφοπλιστικό άυθορμητισμό κι άπροκάλυπτη άπλότητα άνακαλεί προσωπικές έμπειρίες ή διατυπώνει γενικούς συλλογισμούς, πού έχουν όμως βιωματικό χαρακτήρα και φυσικά δέν επιδιώκουν τήν άποδεικτική ισχύ του συστηματικού φιλοσοφικού λόγου. Κατά συνέπεια δέν έχουμε τό δικαίωμα νά είμαστε ιδιαίτερα άυστηροί μέ τήν ισχνή άρκετές φορές έπιχειρηματολογία στήν όποία θεμελιώνει τις συμπερασματικές του διαπιστώσεις.

Κεντρικό άξονα των προβληματισμών του αποτελεί ή έννοια τής ανάγκης. 'Η ανάγκη είναι προϋπόθεση *sine qua non* και ύψιστος νόμος τής ύπαρξης του κόσμου (σελ. 5). Τά όντα μεταβάλλονται συνεχώς για τήν κάλυψη των άναγκών τους, ένώ οι αντίθέσεις πού παρατηρούνται όφείλονται στή σύγκρουση των άναγκών. Οι άνάγκες των ανθρώπων είναι κοινές αλλά και ταυτόχρονα διαφοροποιούνται, ένώ διακρίνονται σέ πραγματικές και μή. 'Ο συγγραφέας διερευνά τή δυναμική τής ανάγκης άναφορικά μέ τις έννοιες: χαρά, έλευθερία, τύ-